

**ЗАХИСТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ
ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ: УРОКИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

Василь ЧЕРНЕЦЬ

orcid.org/0009-0009-2557-7846

доктор філософії, професор, директор НДІУ,

лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки

Роман ДОДОНОВ

orcid.org/0000-0003-1598-499X

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу історичних пам'яток і культурної спадщини НДІУ

Анотація. Стаття присвячена питанням оптимізації захисту культурної спадщини України в умовах російської агресії. Доводиться, що агресор свідомо вдається до культурного геноциду, завдаючи удару по історичних пам'ятках, культурних, релігійних, освітніх об'єктах. Мета дослідження – узагальнити типові проблеми у справі збереження культурної спадщини України під час повномасштабної російсько-української війни, зробити висновки та визначити перспективи. В умовах війни на перше місце виходять превентивні дії, спрямовані на мінімізацію втрат від ворожих атак. Такі дії включають завчасну евакуацію рухомих цінностей з прифронтових територій та укриття нерухомих пам'яток від можливих повітряних атак. Важливо комплексно та системно підходити до питань фіксації актів вандалізму і документації військових злочинів проти об'єктів культурної спадщини. Виправданю за умов військового стану є обрана Міністерством культури та інформаційної політики України стратегія на створення цифрових копій культурних цінностей, включаючи музейні експонати, картини, книги, архівні документи тощо. Це дозволить, по-перше, зберегти інформацію про пам'ятку навіть за умов знищення самого матеріального носія, а по-друге, довести національну належність пам'ятки у разі незаконного вивезення за кордон, обґрунтовано вимагати повернення цінностей або реституції. Одним із напрямків оптимізації пам'яткоохоронної діяльності є приведення норм вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів, що дасть можливість напряду без апеляції до статей Гаазької та Паризької конвенцій здійснювати судово-слідчі процедури на основі національного права. У статті йдеться про важливість перспективного планування відновлення культурної спадщини України у післявоєнний період, необхідність повернення незаконно вивезених за кордон цінностей та реституції.

Ключові слова: культурна спадщина; російсько-українська війна; історичні пам'ятки; пам'яткоохоронна діяльність.

**PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE
IN THE CONDITIONS OF A FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR:
LESSONS AND PERSPECTIVES**

Vasyl CHERNETS

Doctor of Philosophy, professor, Director of RIUS,

Laureate of the State Prize of Ukraine in Science and Technology

Roman DODONOV

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Department of Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. The article is devoted to the optimisation of the protection of the cultural heritage of Ukraine in the conditions of russian aggression. It is proven that the aggressor is deliberately committing cultural genocide, striking historical monuments, cultural, religious, and educational objects. The purpose of the research is to summarise typical problems in preserving the cultural heritage of Ukraine during the full-scale russian-Ukrainian war, to learn lessons from them, and to determine perspectives. In the conditions of war, preventive actions aimed at minimising losses from enemy attacks come first. Such actions include the preemptive evacuation of movable assets from the frontline territories and the sheltering of immovable monuments from possible air attacks. It is important to take a comprehensive and systematic approach to the issues of recording acts of vandalism and documenting war crimes against objects of cultural heritage. The strategy of creating digital copies of cultural values, including museum exhibits, paintings, books, archival documents, etc., chosen by the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine is justified under the conditions of martial law. This will allow, firstly, to preserve information about the monument even under conditions of destruction of the material medium itself, and secondly, to prove the national belonging of the monument in case of illegal export abroad and reasonably demand the return of valuables or restitution. One of the ways to optimise monument protection activities is to bring the norms of domestic legislation to international standards, which will allow directly, without appeal to the articles of the Hague and Paris Conventions, to carry out judicial and investigative procedures based on national law. The article deals with the importance of prospective planning for the restoration of the cultural heritage of Ukraine in the post-war period, the need to return illegally exported valuables, and restitution.

Key words: cultural heritage; russian-Ukrainian war; historical monuments; monument preservation activities.

Постановка проблеми. Культурна спадщина завжди була, є і буде однією з фундаментальних підстав ідентичності нації, тому від її збереження напряду залежить майбутнє народу. Цю аксіому добре усвідомлюють вороги, намагаючись максимально знищити історичну пам'ять нації, наносячи під час війни удар не лише по військових об'єктах, але й по історичних пам'ятках. Значний ризик втрати останніх в ході війни вимагає комплексних дій з боку держави, спрямованих на захист культурних цінностей. Світовий досвід містить чимало прикладів того, як цей захист здійснювався навіть ціною життя патріотів. Яскравою ілюстрацією сказаного є епізод часів війни за незалежність Греції від Османської імперії. Тоді турецький

гарнізон Афін був оточений в Акрополі. Коли у турків закінчилися кулі, вони почали руйнувати колони стародавніх храмів, видобуваючи свинець з металевих прошарків між мармуровими фрагментами руїн Акрополя. Приголомшені таким вандалізмом греки почали постачати ворогу кулі, якими в них самих турки і стріляли, аби останні тільки не руйнували національну грецьку святиню!

В умовах повномасштабної агресії росії проти України питання збереження української спадщини – матеріальної та духовної – набуває пріоритетного значення. Специфікою чинної російсько-української війни є її гібридний характер, тобто комбінація конвенційних (військових) і неконвенційних, латентних (невійськових – інформаційних,

психологічних, дипломатичних, кримінальних, корупційних тощо) інструментів для досягнення бажаних цілей. Попри помітне бажання кремля замаскувати справжню мету своєї агресії та постійну зміну завдань «спеціальної воєнної операції», сам хід бойових дій та поведіння росіян на тимчасово окупованих територіях недвозначно вказують на те, що в їхніх планах не передбачається збереження України як такої. Про це відверто розповідають в своїх телешоу російські пропагандисти, інколи такі думки висловлюють й вищі посадовці рф. Ототожнюючи українців з «фашистами» і «нацистами», вони мріють «повторити» сталінську перемогу 1945 року, яка призвела до їх – фашистів і нацистів – остаточного знищення. Для нас ця війна є екзистенційною, адже йдеться не лише про подальше функціонування незалежної української державності, але й про існування українців як нації – з власною мовою, власними цінностями, власною історичною пам'яттю і духовною спадщиною. Окупантам потрібна вільна територія, яку б вони заселили своїм, більш лояльним до путінської влади, поліетнічним населенням, як це вже неодноразово було в радянській та дорадянській історії.

Мета розвідки – узагальнити типові проблеми у справі захисту культурної спадщини України під час повномасштабної російсько-української війни, зробити висновки та визначити перспективи.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Питання актуального стану національної культурної спадщини України, правові аспекти її захисту, трансформації міжнародного пам'яткоохоронного права, особливості

реєстрації та охорони напередодні російської агресії порушувались в публікаціях юристів (В. Бабакін, В. Ковальов [9], В. Базелюк [10], Є. Гайворонський [15], Т. Каткова, Ю. Шемшученко) та мистецтвознавців (Л. Бойко [12], Т. Короткий, Я. Савченко, М. Тимочко). Міжнародний досвід збереження об'єктів культурної спадщини в умовах бойових дій аналізували В. Акуленко [7; 8], Д. Гамбоні [3], К. Камерон [1], Т. Мазур [26], Р. Тейгелер [5], О. Усенко [35] та ін. Вказані автори намагаються виявити мотиви атак на об'єкти культурної спадщини, оцінюють дієвість превентивних заходів тощо. Дослідженню історичного досвіду захисту культурної спадщини України присвячена ґрунтовна монографія С. Кота «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)» [24]. Злочини росіян проти культурної спадщини України на початковому етапі російсько-української війни – від анексії Криму до повномасштабного вторгнення – аналізують О. Біда, А. Блага, Д. Коваль, О. Мартиненко, М. Статкевич у збірці «Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України» [22]. Серед вітчизняних досліджень, присвячених безпосередньо збереженню культурної спадщини після 24 лютого 2022 року, варто вказати на статті О. Рішняка «Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст.» [34], О. Нарожної «До питання розслідування пошкодження об'єктів культурної спадщини в умовах війни» [28] та ін.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000) визначає культурну

спадщину як «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичнє, етнографічне та науковє значення» [32]. Об'єктами культурної спадщини є місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. До об'єктів культурної спадщини зараховують, зокрема, витвори архітектури та інженерного мистецтва, включаючи природний ландшафт та рукотворні елементи; зразки монументальної скульптури та малярства; археологічні об'єкти, наприклад, печери з слідами перебування стародавніх людей; будівлі, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя і діяльність видатних історичних постатей тощо.

Згідно з існуючими класифікаціями об'єкти культурної спадщини поділяються на археологічні (городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військ, таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, мегаліти, наскельні зображення, ділянки культурного шару, поля давніх битв, рештки життєдіяльності людини, що містяться під водою), історичні (будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, життям і діяльністю відомих осіб, культурою та побутом

народів, некрополі та окремі поховання), об'єкти монументального мистецтва (витвори образотворчого мистецтва – як самостійні (окремі), так і ті, що утворюють архітектурні, археологічні та ін. комплекси), пам'ятки архітектури та містобудування (міські центри, вулиці, квартали, площі, архітектурні ансамблі, залишки давнього планування та забудови, окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва), ландшафтні (природні території, що мають історико-культурну значущість, пам'ятки садово-паркового мистецтва та їх поєднання з природними та штучними ландшафтами) [31].

Усі об'єкти культурної спадщини України, незалежно від стану, місця розташування чи форми власності, підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, після чого на них розповсюджується правовий статус пам'ятки.

Цілеспрямоване руйнування української культурної спадщини відбувалось на тимчасово окупованих росією територіях Криму і Донбасу ще до 24 лютого 2022 року, але після повномасштабного вторгнення російська армія постійно обстрілює не лише військові та стратегічні об'єкти, але й житлові будинки, об'єкти соціальної, енергетичної інфраструктури, а також культурної спадщини.

За даними Міністерства культури та інформаційної політики на 24 серпня 2022 р., було зафіксувало 492 епізоди воєнних злочинів росії проти українських об'єктів культури: знищено або пошкоджено 166 культових споруд, 52 пам'ятники, 35 музеїв і заповідників, 45 бібліотек, 73 театри, кінотеатри, будинки культури [19]. За перший рік

війни було повністю знищено 174 та пошкоджено 1 106 об'єктів медичної інфраструктури, знищено чи пошкоджено 3128 закладів освіти. Під час Міжнародного форуму з безпеки культурної спадщини «Війна в Україні: Битва за культуру» Міністерство культури та інформаційної політики України повідомило, що «близько 1500 об'єктів культурної спадщини та культурної інфраструктури пошкоджено або зруйновано внаслідок повномасштабного вторгнення. Серед них сотні об'єктів культурної спадщини, десятки музеїв, бібліотек, архівів. Цифри, на жаль, зростають, адже лінія фронту змінюється, росіяни щодня вдаються до ракетних ударів та артилерійських обстрілів, які вщент руйнують українські міста і села. І ми також знаємо, що в чимало об'єктів культурної спадщини було поцілено спеціально» [37]. Такого масштабного пограбування культурних цінностей не було з часів Другої світової війни. Росіяни «чудово знають, що чинять воєнний злочин, але їм дали свого роду карт-бланш на пограбування «ворожого нацистської території», як вони це собі вважають» [36, с. 137].

Ми бачимо, з якою ненавистю і цілеспрямованістю відбувається зачистка росіянами та колабораціоністами українського ціннісного простору в районах бойових дій та на захоплених землях. Від ракетних і артилерійських обстрілів, пожеж і вибухів постраждали, зокрема, Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди у с. Сковородинівка, Харківська область; Святогірська лавра на Донеччині; Троїцько-Іллінський та Єлецький Успенський монастирі, церкви Вознесіння Господнього і Св. Катерини у Чернігові; Спасо-Преображенський собор, Художній

музей і Воронцовський палац в Одесі; Іванківський історико-краєзнавчий музей, в якому зберігалися твори Марії Примаченко, архів-бібліотека Фонду В. Чорновола у с. Лісова Буча на Київщині. «Цілеспрямовано було знищено ряд монументів: меморіал В. Сліпаку в Донецькій обл., пам'ятник загиблим солдатам ЗСУ на Київщині та багато інших. Згоріли наукова бібліотека Маріупольського краєзнавчого музею, Центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади. Обстрілами пошкоджено Центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Чернігівську міську бібліотеку ім. М. Коцюбинського» [33].

Міжнародні угоди, зокрема Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», Паризька конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» [27], розглядають шкоду, що завдається під час бойових дій цінностям конкретного народу, як шкоду для культурної спадщини всього людства – з огляду на те, що кожен народ робить свій внесок у загальносвітову культуру. На підставі вказаних конвенцій було розроблено низку рекомендацій для військових армій НАТО, до стандартів яких наближаються й ЗСУ, щодо відмови від використання засобів невибіркового ведення вогню в історичних ареалах. Зрозуміло, що названі документи мають декларативно-рекомендаційний характер і не здатні гарантувати захист історичних пам'яток від свідомих зловмисних дій під час війни.

Тому зростає значення превентивних дій – таких як *евакуація рухомих*

цінностей чи укриття нерухомих пам'яток. І тут виникають проблеми, з яких потрібно робити висновки, щоб не повторювати вже зроблених помилок. Ті превентивні заходи, які мали здійснюватися у передконфліктний період, відбувались безпосередньо в умовах бойових дій, часто-густо під ракетними та артилерійськими обстрілами росіян. Швидке просування загарбників у перші тижні війни унеможливило вивезення об'єктів культурної спадщини з прифронтових територій. Більшість із них або опинилася в руках ворога, або була знищена чи пошкоджена. Але і після стабілізації лінії фронту евакуаційні заходи відбувались із суттєвою затримкою.

Олег Рішняк у згаданій вище публікації високо оцінює дії органів влади з евакуації українських цінностей з прифронтових територій. «Як тільки ситуація на українсько-російському кордоні стала критично ускладнюватися, – пише він, – розпочалася робота з демонтажу експозицій, убезпечення музейних фондів, архівів, бібліотек. Хоча деталі заходів не розголошуються, та, за деякими оцінками, відбулося найбільше переміщення культурних цінностей в Європі з часів Другої світової війни. Втрати фондів мариупольського й мелітопольського музеїв слід розглядати як виняткові випадки, спричинені через «людський фактор», що під час воєнних конфліктів нерідко відіграє вирішальну роль» [34, с. 169]. На наш погляд, подібні оцінки є занадто оптимістичними, і на місцях ситуація виглядала не такою благополучною. У профільного міністерства не було чіткої стратегії – хто саме і чий цінності буде приймати. Непоодинокими були випадки, коли керівники культурних установ на свій страх і ризик організували

переміщення культурних цінностей з метою їх збереження в західні області України і навіть за кордон (!). Наприклад, у Національному заповіднику «Хортиця», незважаючи на реальну загрозу захоплення Запоріжжя протягом весни 2022 року, реальна евакуація музейних експонатів і фондів розпочалась лише у червні.

Більш ефективною виявилася робота з укриття нерухомих об'єктів. Переважна більшість пам'ятників українських міст була захищена мішками з піском, в окремих випадках цінні споруди були закриті металоконструкціями. В цій справі Україні допомагали зарубіжні партнери. Наприклад, вже в березні 2022 року, тобто через два тижні після початку повномасштабного вторгнення, Міністерство культури Польщі, Фонд культурної спадщини Польщі та Інститут «Полоніка» надіслали до України вантаж гуманітарної допомоги для захисту об'єктів культурної спадщини, що включав, між іншим, вогнегасники, вогнетривкі тканини, ковдри [4].

Фіксація злочинів проти культурної спадщини. Воєнні злочини, скоєні у війні РФ проти України, фіксуються різними слідчими органами. Втім масштаб бойових дій та правопорушень настільки великий, що слідчі дії створюють надзвичайне навантаження на правоохоронні органи і судову систему України. Тому документацією воєнних злочинів проти культурної спадщини поряд із державними інституціями займаються також міжнародні фонди та громадські організації.

У травні 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики України пришвидшило темпи оцифрування національної культурної спадщини. Було

створено ініціативну групу фахівців з України, Польщі та Литви, діяльність якої була підтримана Фондом «Люблінський трикутник». У червні того ж року відбулася зустріч міністрів країн Центрально-Східної Європи та Балтії, за результатами якої було передбачено цифрову трансформацію сфери управління культурною спадщиною, супровід реставрації й реконструкції зруйнованих і пошкоджених пам'яток. Конкретним продуктом цих домовленостей є спеціалізований сайт на платформі «Google Arts & Culture», присвячений українській культурній спадщині. У випадку зруйнування, пошкодження чи викрадення матеріальних цінностей подібна документація може стати юридичною підставою для організації реституції.

Фіксації військових злочинів росіян проти вітчизняної культурної спадщини присвячений проект «Зруйнована культурна спадщина України» Українського культурного фонду. На сайті <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/> наводяться карти регіонів з позначками місць розташування пошкоджених чи зруйнованих об'єктів. На 20 жовтня 2023 року було зафіксовано 553 об'єкти культурної спадщини і культурних установ України, що стали жертвами російської агресії.

Громадська організація «Майстерня академічного релігієзнавства» ініціювала проект «Релігія в огні», спрямований на документацію руйнувань культових споруд в ході війни. За звітами «МАР», за перший рік війни зазнали руйнувань як мінімум 415 релігійних споруд, включаючи храми, молитовні будинки, каплички, придорожні хрести, зали царства, синагоги, мечеті, хачкари, меморіали, релігійні навчальні заклади. Із числа пошкоджених релігійних споруд

понад сотня або повністю зруйновані, або зазнали значних руйнувань та не можуть більше використовуватися для проведення релігійних служб. Ще принаймні щонайменше 101 релігійна споруда зазнала руйнування середнього ступеня, тобто обряди там можна проводити лише після ремонтних робіт. Унаслідок воєнних дій пошкоджено щонайменше 13 релігійних споруд, які мають статус пам'яток регіонального значення, та 5 пам'яток національного значення [33].

Ще однією проблемою, пов'язаною із захистом історичних пам'яток і культурної спадщини під час і після війни, є робота з *повернення переміщених цінностей*. Практика Другої світової та інших війн показує, що вивезені об'єкти національної спадщини дуже важко повертаються на Батьківщину. Варто згадати т. зв. «золото Трої» – археологічну колекцію Г. Шлімана, вивезену наприкінці Другої світової війни в Москву з Німеччини як трофей. Вона і досі залишається в росії, незважаючи на всі звернення міжнародної спільноти. Чимало українських цінностей, включаючи скарби зі скіфських курганів, зберігається в Ермітажі та інших музеях рф. І це при тому, що згідно з Конвенцією ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970), за державою зберігаються права на культурну спадщину, якщо відповідні цінності були вироблені громадянами цієї держави, знайдені на території цієї держави або виявлені археологічними, етнологічними чи природничо-науковими експедиціями, організованими компетентними органами влади цієї держави.

Після повномасштабного вторгнення росіяни пограбували музеї Маріуполя, Мелітополя, Херсона; зафіксовані вивезення картин А. Куїнджі та І. Айвазовського з Маріупольського художнього музею. Перспективи їх повернення на батьківщину є дуже проблематичними.

На відміну від музейних цінностей, належність яких є все ж таки задокументованою і у разі потреби права на їх власність можуть бути доведені, археологічні пам'ятки і знахідки, що також є невід'ємною складовою національної культурної спадщини, опинилися в зоні безконтрольного обміну. Особливо це стосується артефактів, що були знайдені на прифронтовій території під час будівництва укріплень, наприклад, переобладнання курганів під командні пункти, пости спостережень чи точки протиповітряної оборони. Частіше за все такі знахідки одразу потрапляють на «чорні ринки», вивозяться за межі країни і поповнюють приватні колекції. Їх повернення в Україну є швидше дивом – як те, що трапилось у жовтні 2023 року, коли внаслідок взаємодії Служби зовнішньої розвідки України, Міністерства закордонних справ та Посольства США в Україну було повернуто 14 зразків зброї, починаючи від часів енеоліту і завершуючи середньовіччям. Повернуті артефакти будуть тимчасово зберігатися у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» [13].

Актуальною проблемою захисту культурної спадщини є **приведення норм вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів**. Так, наприклад, у Кримінальному кодексі України є статті, що застосовуються для кваліфікації воєнних злочинів проти культурної спадщини. Сьогодні стаття 438 про

порушення законів та звичаїв війни відсилає до міжнародних договорів, згода на обов'язковість дотримання яких надана ВР України. Йдеться про 1-й і 2-й протоколи [18] Гаазької конвенції щодо законів і звичаїв війни. Згідно з законопроектом № 729022 про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України пропонується оновити статтю ст. 438 і додати ст. 438-2, де воєнним злочином буде визнаватися «напад на будівлю, призначену для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійної діяльності, історичну пам'ятку, госпіталь чи місце розміщення хворих і поранених, якщо такі об'єкти не є військовою цілью» (438-2, ч. 2, п. 4). У разі прийняття законопроекту вітчизняні слідчі органи будуть мати право провадити кримінальні справи самостійно, без апеляції до міжнародних інстанцій, на основі національного законодавства. Відтак це дозволить застосовувати до підозрюваних у воєнних злочинах санкції, доступні в контексті національного права. Втім вже понад півтора року законопроект знаходиться на розгляді профільної комісії ВР. В умовах військового стану, коли щодня скоюються військові злочини, це невинувато доводило.

Терміни закінчення російсько-української війни на сьогоднішній день є невизначеними, але у пам'яткоохоронній справі потрібно мислити і діяти на перспективу. «Після закінчення воєнних дій, – вказує О. Нарожна, – важливо провести роботи з відновлення зруйнованих об'єктів та повернення культурних цінностей на їхні історичні місця. Реконструкція зруйнованих об'єктів культурних цінностей є складним процесом, що потребує професійного підходу та

експертизи. Порядок такої реконструкції має починатися з оцінки збитків, щоб визначити ступінь руйнування об'єкта та зрозуміти, які елементи вимагають відновлення. Розробляється план реконструкції, що включає визначення цілей та завдань, вибір методів та матеріалів, планування бюджету та ресурсів, а також складання тимчасового графіка робіт» [28, с. 285].

На наш погляд, доцільно буде скористатися досвідом Другої світової війни, коли були створені мобільні робочі групи з числа істориків, мистецтвознавців, правників, зокрема представників військової прокуратури. Такі робочі групи працювали на місці виявлення переміщених історичних цінностей з метою встановлення їх походження і подальшої долі.

Наприкінці слід зазначити, що поруч з матеріальними пам'ятками української історії не слід забувати про захист духовної спадщини: мови, моральності, народних обрядів, пісень та ін. Звісно, їх не можна розстріляти, спалити, розбомбити, але можна дискредитувати чи вкрасити. Тому актуальною є боротьба за права українців на свої історичні досягнення та духовні цінності, боротьба за національну нематеріальну спадщину.

У зв'язку з цим Науково-дослідний інститут українознавства одним з головних напрямків своєї діяльності нині обрав захист історико-культурної спадщини. Про це свідчить низка організованих НДІУ наукових заходів. Лише за 2023 рік було проведено дві міжнародні науково-практичні конференції: «Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період» (25 травня 2023 р.) і «Розвиток українознавства в умовах

повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства» (26 жовтня 2023 р.). 14 вересня директор НДІУ, – один із авторів цієї статті, взяв участь у роботі стратегічної сесії «Українські студії в славістиці: візуалізація» з доповіддю на тему «Проблеми ідентичності культурної спадщини України». А 16 листопада в НДІУ відбувся 2023 р. Всеукраїнський круглий стіл з міжнародною участю «Українська спадщина: від Трипілля до сучасності», присвячений 130-й річниці відкриття пам'яток Трипільської культури Вікентієм Хвойкою біля с. Трипілля на Київщині. Науковці, освітяни та представники громадянського суспільства активно обговорювали низку важливих проблем, які наразі постали перед Українською державою та її громадянами під час повномасштабної російсько-української війни, вирішення яких посприяє актуалізації захисту неповторної спадщини від енеоліту до сьогодення та консолідації української політичної нації. У планах наукової роботи НДІУ на 2024 р. також значиться науково-практична конференція «Роль культурної спадщини у формуванні національної ідентичності під час повномасштабної російсько-української війни».

Висновки. Російська агресія проти України загрожує самому існуванню української держави, включаючи ризики знищення її культурної спадщини. Внаслідок активних бойових дій, ракетних та артилерійських обстрілів, авіаційних бомбардувань, свідомих знищень шляхом підривів, підпалів, затоплень культурних пам'яток на окупованих територіях, незаконного вивезення цінностей за межі країни українська культурна

спадщина зазнає втрат, масштаби яких дозволяють порівнювати їх із втратами часів Другої світової війни. Цілеспрямовані атаки проти культурних, історичних, релігійних, освітніх об'єктів, архівних зібрань, заборона, вилучення та спалення українських книжок; позбавлення українців доступу до своєї культурної спадщини; русифікація окупованих територій можуть бути кваліфіковані як культурний геноцид проти України.

Задля більш ефективного захисту культурної спадщини органам державної влади, насамперед Міністерству культури та інформаційної політики, слід проаналізувати власну діяльність з евакуації матеріальних цінностей, укриття історичних пам'яток, організації обліку матеріальних цінностей на початковому етапі війни та зробити з цього аналізу необхідні висновки на майбутнє. Важливо комплексно та системно підходити до питань збереження об'єктів культурної спадщини, ретельної документації фактів їх знищення і пошкодження. Виправданою за умов військового стану є стратегія на створення цифрових копій культурних цінностей, включаючи музейні експонати, картини, книги, архівні документи тощо. Це дозволить, по-перше, зберегти інформацію про пам'ятку навіть за умов знищення самого матеріального носія, а по-друге, довести національну належність пам'ятки у разі незаконного вивезення за кордон, обґрунтовано вимагати повернення цінностей або реституції.

За міжнародними нормами об'єкти національної спадщини є невід'ємною складовою світової культурної спадщини, тому міжнародна спільнота зацікавлена у максимальному їх збереженні.

Водночас основний тягар покладено на національні слідчі органи та інститути пам'яткоохорони. З огляду на величезний обсяг роботи державних установ варто підтримувати ініціативи громадських організацій, спрямовані на фіксацію актів вандалізму і військових злочинів росіян проти культурної спадщини України.

Вже сьогодні слід планувати роботу з культурного відродження тимчасово окупованих територій, повернення викрадених історичних цінностей. Для цього потрібно переусвідомити досвід Другої світової війни, після якої правникам та мистецтвознавцям вже доводилося вирішувати подібні питання, активно залучати міжнародні пам'яткоохоронні структури. Без відновлення постраждалих від війни об'єктів культурної спадщини неможливе повноцінне існування України як держави, а українців – як нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Cameron C. Reconstruction: changing attitudes. *The UNESCO Courier*. 2017. № 2. P. 56–59.
2. Catalogue of cultural property stolen from Ukrainian state museums, reserves, institutions and private collections (1999–2009) / editors: M. Yu. Shandruk, O. V. Yurchenko-Mykyta. Kyiv, 2010. 102 p.
3. Gamboni D. World Heritage: Shield or Target? *The Getty Conservation Institute Newsletter*. Los Angeles, 2001. Vol.16/2. P. 5–11.
4. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.gov.pl/web/kultura/podsumowanie-dotychczasowych-dzialan-mkidn#Text> (дата звернення: 30.10.2023).
5. Teijgeler R. Preserving cultural heritage in times of conflict. *Preservation management for libraries, archives and museums* / eds. G. E. Gorman, Sydney J. Shep. London, 2006. P. 133–165.

6. Treasures of Ukraine: A Nation's Cultural Heritage / Andrey Kurkov, Andriy Puchkov, Christian Raffensperger, Diana Klochko, et al. Thames & Hudson, 2022. 256 p.
7. Акуленко В. Охорона скарбів як пам'яток історії та культури у внутрішньому і міжнародному праві. *Пам'ятки України: Історія та культура*. 2003. № 4. С. 52–61.
8. Акуленко В. І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2013. Вип. 24. С. 284–295.
9. Бабакін В. М., Ковальов В. В. Особливості розслідування культурних цінностей в Україні. *Форум права*. 2011. № 3. С. 14–20.
10. Базелюк В. Видовий та безпосередній об'єкти знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини та самовільного проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці. *Вісник прокуратури*. 2010. № 9. С. 71–77.
11. Богущкий Ю. Актуальні проблеми культурно-історичної спадщини: філософсько-теоретичний аспект. *Державна історична бібліотека України: історія, сучасність, майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., приуроченої до 70-річчя заснування Держ. іст. б-ки України, 24–25 верес. 2009 р. / ред. кол.: А. В. Скорохатова, Л. П. Вовк, О. А. Гриценко та ін. Київ, 2009. С. 11–15.
12. Бойко Л. О. Внесок членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у справу збереження надбань минулого. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. № 2. С. 56–60.
13. В Україну повернули 14 цінних історичних артефактів, викрадених росіянами. URL: <https://mcp.gov.ua/news/v-ukrayinu-povernuly-14-czinnyh-istorychnyh-artefaktiv-vukradenyh-rosiyanamy/> (дата звернення: 30.10.2023).
14. Врятовані. Збережені. Повернені: до 10-річчя Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України / упоряд:
- О. В. Юрченко-Микита, І. Д. Четверікова. Київ, 2010. 63 с.
15. Гайворонський Є. Розкрадання культурних цінностей: стан, детермінація та зв'язок з контрабандою. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 3. С. 276–282.
16. Грімстед П. К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. АН УРСР, Археографічна комісія, Укр. науковий ін-т Гарвардського ун-ту. Львів: Фенікс, 1992. 119 с.
17. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). *Пам'ятки України*. 2000. № 2. С. 6–47.
18. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (дата звернення: 30.10.2023).
19. Захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. *Культурна спадщина*: веб-сайт. URL: <https://mkip.gov.ua/content/zahist-kulturnih-cinnostey-u-razi-zbroynogo-konfliktu.html> (дата звернення: 30.10.2023).
20. Збірник нормативно-правових актів з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (станом на 01 грудня 2006 року) / упоряд.: О. В. Юрченко-Микита, Ю. О. Приходнюк. Київ: АРТЛІТ, 2006. 319 с.
21. Звід пам'яток історії та культури України: у 28 т. / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1999.
22. Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України / за заг. ред. А. П. Буценка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2016. 72 с.
23. Злочини проти культури: що каже міжнародне право про відповідальність росії за знищену спадщину? *LB.ua/Культура*. URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochiny_protiv_kulturi_shcho_kazhe.html (дата звернення: 30.10.2023).

24. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.

25. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: зб. офіц. док. / упоряд. В. І. Фрич; відп. ред. М. В. Гарник; Генеральна прокуратура України. Київ: Істина, 2002. 336 с.

26. Мазур Т. В. Імплементация міжнародно-правових норм щодо захисту культурних цінностей у випадку збройних конфліктів у законодавство України. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2019. Вип. 4/3. С. 152–156.

27. Міжнародні документи: [конвенції, хартії, рекомендації з питань охорони культурних цінностей]. *Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань*: зб. док. / редкол.: Ю. П. Богущкий, М. І. Яковлев, М. М. Яковина та ін.; Ін-т культурології Академії мистецтв України. Київ, 2009. С. 220–360.

28. Нарожна О. В. До питання розслідування пошкодження об'єктів культурної спадщини в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2023. Т. 2. № 78. С. 282–286.

29. Національне законодавство з охорони культурної спадщини. *Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань*: зб. док. / редкол.: Ю. П. Богущкий, М. І. Яковлев, М. М. Яковина та ін.; Ін-т культурології Академії мистецтв України. Київ, 2009. С. 26–218.

30. Одайник Б. Ознаки об'єктивної сторони злочину. «Знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини». *Вісник прокуратури*. 2009. № 12. С. 73–75.

31. Піскова Е. М., Федорова Л. Д. Сучасна класифікація пам'яток історії. *Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник*. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України: Дослідження та збереження. Київ:

Ін-т історії України НАН України, УТОПІК, 2005. С. 149–171.

32. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

33. Релігія в огні. Звіт за результатами моніторингу фактів пошкодження та руйнування релігійних споруд внаслідок широкомасштабного російського воєнного вторгнення в Україну. 24 лютого 2022 – 24 лютого 2023 р. / Басаурі-Зюзіна А.-М., Лециньський А., Нікіфоров К., Підгорна Л., Севаст'янів У., Фенно І., Халіков Р. Київ, 2023. URL: <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/Religion-on-Fire-report-2023-UKR.pdf> (дата звернення: 30.10.2023).

34. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 159–174.

35. Усенко О. Формування системи спеціального законодавства у сфері охорони культурної спадщини. *Вісник прокуратури*. 2009. № 4. С. 78–84.

36. Филь О., Хойнацька Л. Мародерство як спосіб ведення війни Російською Федерацією проти України та мотиваційний чинник російських військовослужбовців. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 129–138.

37. Через війну в Україні пошкоджені чи зруйновані близько 1,5 тисячі об'єктів культурної спадщини. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3667256-cerez-vijnu-v-ukraini-poskodzeni-ci-zrujnovani-blizko-15-tisaci-obektivkulturnoi-spadsini.html> (дата звернення: 30.10.2023).

REFERENCES

1. CAMERON, C. (2017). Reconstruction: Changing Attitudes. *The UNESCO Courier*. № 2, pp. 56–59. [in Eng.]
2. SHANDRUK, M., YURCHENKO-MYKYTA, O., eds. (2010). *Catalogue of Cultural Property Stolen from Ukrainian State Museums, Reserves, Institutions and Private Collections (1999–2009)*. Kyiv, 102 p. [in Ukr.]

3. GAMBONI, D. (2001). World Heritage: Shield or Target? *The Getty Conservation Institute Newsletter*. Vol.16/2. Los Angeles, pp. 5–11. [in Eng.]
4. *Serwis Rzeczypospolitej Polskiej*. [online] Available at: <https://www.gov.pl/web/kultura/podsumowanie-dotychczasowych-dzialan-mkidn#Text> [Accessed 30 October 2023]. [in Pol.]
5. TEIJGELER, R. (2006). Preserving Cultural Heritage in Times of Conflict. *Preservation Management for Libraries, Archives and Museums*. London, pp.133–165. [in Eng.]
6. KURKOV, A., PUCHKOV, A., RAFFENSPERGER, Ch., et al. (2022). *Treasures of Ukraine: A Nation's Cultural Heritage*. Thames & Hudson, 256 p. [in Eng.]
7. AKULENKO, V. (2003). Protection of Treasures as Monuments of History and Culture in Domestic and International Law. *Pamiatky Ukrainy : Istoriia ta kultura* (Sights of Ukraine: History and Culture), № 4, pp. 52–61. [in Ukr.]
8. AKULENKO, V. (2013). Terms as Boundaries of International Legal Concepts "Restitution" and "Restitution of Cultural Values". *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva* (Proceedings of the Center for Monument Studies), Issue 24, pp. 284–295. [in Ukr.]
9. BABAKIN, V., KOVALOV, V. (2011). Peculiarities of Investigation of Cultural Values in Ukraine. *Forum Prava. (Law Forum)*, № 3, pp. 14–20. [in Ukr.]
10. BAZELIUK, V. (2010). Specific and Immediate Objects of Destruction, Dmolition or Damage of Monuments – Objects of Cultural Heritage and Arbitrary Conducting of Search Works on an Archaeological Site. *Visnyk prokuratury* (Bulletin of the Prosecutor's Office), № 9, pp. 71–77. [in Ukr.]
11. BOHUTSKYI, Yu. (2009). Actual Problems of Cultural and Historical Heritage: Philosophical and Theoretical Aspect. *State Historical Library of Ukraine State Historical Library of Ukraine: History, Modernity, Future. Materials of International Scientific and Practical Conference, Dedicated to the 70th Anniversary of the Founding*, September 24–25. pp. 11–15. [in Ukr.]
12. BOIKO, L. (2010). Contribution of the Members of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments to the Preservation of the Heritage of the Past. *Visnyk Derzhavnoi Akademii Kerivnykh Kadriv Kultury i Mystetstv* (Bulletin of the State Academy of Managerial Personnel of Culture and Arts), № 2, pp. 56–60. [in Ukr.]
13. *14 Valuable Historical Artifacts Stolen by the Russians were Returned to Ukraine*. (2023). [online] Available at: <https://mcip.gov.ua/news/v-ukrayinu-povernuly-14-czynnyh-istorychnyh-artefaktiv-vykradenyh-rosiyanamy/> [Accessed 30 October 2023]. [in Ukr.]
14. YURCHENKO-MYKYTA, O., CHET-VERIKOVA, I., comp. (2010). *Saved. Protected. Returned: to the 10th Anniversary of the State Service for Control over the Movement of Cultural Values Across the State Border of Ukraine*. Kyiv, 63 p. [in Ukr.]
15. HAIVORONSKYI, Ye. (2008). Theft of Cultural Values: State, Determination and Connection with Smuggling. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy* (Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine), № 3, pp. 276–282. [in Ukr.]
16. GRIMSTED, P. (1992). *The Fate of Ukrainian Cultural Values during the Second World War: the Destruction of Archives, Libraries, Museums*. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Archaeological Commission, Ukrainian Scientific Institute of Harvard University. Lviv: Fenix, 119 p. [in Ukr.]
17. State Register of National Cultural Property: (Historical, Monumental Art and Archeology Monuments). (2000). *Pamiatky Ukrainy* (Sights of Ukraine), № 2, pp. 6–47. [in Ukr.]
18. *Second Protocol to the Hague Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*. (1954). [online] Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text [Accessed 30 October 2023]. [in Ukr.]
19. Protection of Cultural Values in Case of Armed Conflict. *Cultural Heritage*. [online]

Available at: <https://mkip.gov.ua/content/zahist-kulturnih-cinnostey-u-razi-zbroynogokonfliktu.html> [Accessed 30 October 2023]. [in Ukr.]

20. YURCHENKO-MYKYTA, O., PRYKHODNIUK, Yu., comp. (2006). *Collection of Normative Legal Acts on Export, Import and Return of Cultural Values (as of December 1, 2006)*. Kyiv: ARTLIT, 319 p. [in Ukr.]

21. *Collection of Historical and Cultural Monuments of Ukraine*. (1999). In 28 Vol. NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, Institute of Art History, Folklore and Ethnology, etc. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia. [in Ukr.]

22. BUSHCHENKO, A., ed. (2016). *With a Shield or on a Shield?: Protection of Cultural Values in the Conditions of Armed Conflict in the East of Ukraine*. Ukrainian Helsinki Union for Human Rights. Kyiv: KYT, 72 p. [in Ukr.]

23. Crimes Against Culture: What does International Law Say about Russia's Responsibility for Destroyed Heritage? (2023) [online] [LB.ua/Culture](https://lb.ua/culture). Available at: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochyni_proti_kulturi_shcho_kazhe.html [Accessed 30 October 2023]. [in Ukr.]

24. KOT, S. (2020). *Return and Restitution of Cultural Values in the Political and Cultural Life of Ukraine (20th – Early 21st Centuries)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 1020 p. [in Ukr.]

25. HARNYK, V., ed., FRICH, V., comp. (2002). *Cultural Heritage of Ukraine Legal Principles of Preservation, Reproduction and Protection of the Cultural and Historical Environment*: Collection of Official Documents. Prosecutor General's Office of Ukraine. Kyiv: Istyna, 336 p. [in Ukr.]

26. MAZUR, T. (2019). Implementation of International Legal Norms Regarding the Protection of Cultural Values in the Event of Armed Conflicts in the Legislation of Ukraine. *Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys* (South Ukrainian Legal Journal). Odesa. Issue 4/3, pp. 152–156. [in Ukr.]

27. BOHUTSKYI, Yu., YAKOVLEV, M., YAKOVYNA, M., eds., et al. (2009).

International Documents: (Conventions, Charters, Recommendations on the Protection of Cultural Values). *Monumentology: Legal Protection of Cultural Heritage*: Collection of Documents. Kyiv, pp. 220–360. [in Ukr.]

28. NAROZHNA, O. (2023). Regarding the Investigation of Damage to Cultural Heritage Objects in Wartime Conditions. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo* (Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law), Vol. 2, № 78, pp. 282–286. [in Ukr.]

29. BOHUTSKYI, Yu., YAKOVLEV, M., YAKOVYNA, M., eds., et al. (2009). National Legislation on the Protection of Cultural Heritage (2009). *Monumentology: Legal Protection of Cultural Heritage*: Collection of Documents. Institute of Cultural Studies of the Academy of Arts of Ukraine. Kyiv, pp. 26–218. [in Ukr.]

30. ODAINYK, B. (2009). Signs of the Objective Side of the Crime. “Destruction, Demolition or Damage to Monuments – Objects of Cultural Heritage”. *Visnyk prokuratury* (Bulletin of the Prosecutor's Office), № 12, pp. 73–75. [in Ukr.]

31. PISKOVA, E., FEDOROVA, L. (2005). Modern Classification of Historical Monuments. *Pamiatky Istorii ta Kultury Ukrainy: Kataloh-dovidnyk*. (Monuments of History and Culture of Ukraine: Catalogue-Guidebook). Notebook 1. Monuments of History and Culture of Ukraine: Research and Preservation. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, UTOPIK, pp. 149–171. [in Ukr.]

32. On the Protection of Cultural Heritage: Law of Ukraine as of June 8, 2000. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine), № 39, Art. 333. [in Ukr.]

33. BASAURI-ZIUZINA, A.-M., LESHCHYNSKYI, A., NIKIFOROV, K., et al. (2023). *Religion is on Fire. Report on the Results of Monitoring the Damage and Destruction of Religious Buildings as a Result of the Large-Scale Russian Military Invasion of Ukraine. February 24, 2022 – February 24, 2023*. [online]

Available at: <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/Religion-on-Fire-report-2023-UKR.pdf>. [Accessed 30 October 2023]. [in Ukr.]

34. RISHNIAK, O. (2022). Cultural Heritage in Military Conflict: International Experience of the Second Half of the 20th – Beginning of the 21st Century and Ukrainian Reality. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), № 4, pp. 159–174. [in Ukr.]

35. USENKO, O. (2009). Formation of a System of Special Legislation in the Field of Cultural Heritage Protection. *Visnyk prokuratury* (Bulletin of the Prosecutor's Office), № 4, pp. 78–84. [in Ukr.]

36. FYL, O., KHOINATSKA, L. (2022). Looting as a Way of Waging War by the Russian Federation Against Ukraine and a Motivational Factor of Russian Servicemen. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), № 4, pp. 129–138. [in Ukr.]

37. Because of the War in Ukraine, about 1.5 Thousand Objects of Cultural Heritage were Damaged or Destroyed). [online] *Ukrinform*. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3667256-cerez-vijnu-v-ukraini-poskodzeni-ci-zruijnovani-blizko-15-tisaci-obektivkulturnoi-spadcini.html> [Accessed 30 October 2023]. [in Ukr.]

Фіксації військових злочинів росіян проти вітчизняної культурної спадщини присвячений проєкт «Зруйнована культурна спадщина України» Українського культурного фонду. На сайті <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/> наводяться карти регіонів з позначками місць розташування пошкоджених чи зруйнованих об'єктів. На 20 жовтня 2023 року було зафіксовано 553 об'єкти культурної спадщини і культурних установ України, що стали жертвами російської агресії.